

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ МАТУРИДИ СИМПОЗИУМЫ
(ӨТКЕНІ, БҮГІНІ МЕН БОЛАШАҒЫ)**

**ULUSLARARASI MATURİDİLİK SEMPOZYUMU
(DÜNÜ, BUGÜNÜ VE GELECEĞİ)**

**INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON MATURIDISM
(PAST, PRESENT AND FUTURE)**

БАЯНДАМАЛАР

BİLDİRİLER

PAPERS

Editör

Prof. Dr. Sönmez KUTLU

ANKARA 2018

İnceleme Araştırma Dizisi
Yayın No:58

Uluslararası Maturidilik Sempozyumu Bildirileri

Baskı Tarihi: Ekim 2018

Editör

Prof. Dr. Sönmez KUTLU

Yayın Koordinatörü

Harun SARIGÜL

ISBN: 978-9944-237-71-0

Tasarım - Baskı

OLİVİN OFSET

www.olivinoffset.com

Uluslararası Maturidilik Sempozyumu Bildirileri / Editör: Prof. Dr. Sönmez KUTLU. –
Ankara: Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2018 624 s.; 16x24 cm. –
(Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi inceleme-araştırma dizisi;
yayın no:58)

© Ahmet Yesevî Üniversitesi

Mütevelli Heyet Başkanlığı

Taşkent Cad. Şehit H. Temel Kuğuoğlu Sokak. No: 30 06490 Bahçelievler/ANKARA

Tel: 0312 216 06 00 • Faks: 0312 223 34 29

www.ayu.edu.tr yayinlar@Yesevî.edu.tr

Kitapta ifade edilen fikir ve görüşler sadece yazarlarının olup, Ahmet Yesevî Üniversitesi
Mütevelli Heyet Başkanlığı'nın görüşlerini yansıtmazlar.

ANKARA 2018

12-14. ASIR TÜRKİSTAN‘LI ALİMLER TARAFINDAN YAZILAN *EL-AKÎDETÜ’T-TAHÂVİYYE* ŞERHLERİNDE MATURİDİLİĞİN İZLERİ

Dr. Öğr. Üyesi. İhsan TİMÜR
Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

Ebû Cafer et-Tahâvî (321/933)’nin, *el-Akîdetü’l-Tahâviyye* metni, Ebû Hanîfe (150/767) ve önde gelen iki talebesi Ebû Yûsuf (182/798) ve Muhammed eş-Şeybânî (189/805)’nin görüşleri esas alınarak oluşturulmuştur. İhtilaflı konuları dışarıda bırakarak Ehl-i Sünnet’in ortak kabullerini aktaran muhtasar suretteki eser, imanın tanımı gibi doğrudan Hanefilere ait açık ifadesi dışında neredeyse tümüyle mezhebî bir aidiyet taşımaktan uzaktır. Horasan-Mâverâünnehir bölgesindeki Hanefiler için ayırıcı bir nitelik taşıyan tekvin sıfatı başta olmak üzere imanda artma ve eksilme, imanda istisna, Kelamullahın işitilemeyeceği gibi Hanefî-Maturidilerin Ehl-i Sünnet’in diğer gruplarıyla ihtilaf ettiği mevzulara doğrudan temas etmeyen metin, bunun aksine Ehl-i Sünnet’in tüm gruplarının neredeyse ittifak ettiği kadere iman, şefaatin varlığı, kabir azabının mevcudiyeti, cennet ve cehennemın yaratılmış olduğu, sahabenin fazilet sıralaması, imametin gerekliliği ve vasıfları ...vs türünden konuları bir bütün olarak zikretmektedir. Aslında Ebû Hanîfe’nin ve dolayısıyla Hanefilerin itikadî fikirlerinin Ehl-i Sünnet’in diğer gruplarından bir farklılık taşımadığı fikrinin yansımaları olan bu yaklaşımın¹, *el-Akîdetü’l-Tahâviyye*’nin, sonraki dönemde edindiği konum dikkate alındığında amaçladığı şeyi gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz. Ancak *el-Akîdetü’l-Tahâviyye*, bu niteliğine rağmen büyük oranda Doğu Hanefî Kelam geleneği (Maturidîlik) ile ilişkilendirilmiştir. Bunun hiç şüphesiz en önemli nedeni Tahâvî’nin metni, Ebû Hanîfe ve iki talebesine dayandırarak oluşturduğunu dair açık beyanıdır². Ancak kanaatimizce diğer en önemli neden metnin yine Ebû Hanîfe’nin fikhî ve itikadî fikirlerinin takipçisi olan Maturidî kelam geleneğiyle uyumlu içeriğidir. Her ne kadar Tahâvî, söz konusu kelam geleneğinin bir kısım fikirlerini doğrudan ifade edecek kelime ve kavramlar kullanmasa da *el-Akîde* metninin bu gelenekle büyük oranda paralellik arz ettiği bir gerçektir. *el-Akîde* şerh literatürünün bir bütün olarak incelenmesi bunu açık şekilde ortaya koymaktadır³.

¹ Bu minvalde değerlendirmeler için bkz. K. M. Eyub Ali, “Tahaviyye”, Çev.: Ahmet Demirhan, *İslam Düşüncesi Tarihi*, (ed. M. M. Şerif, İstanbul İnsan Yay, 1990) içerisinde, 1/280-281.

² Ebû Cafer et-Tahâvî el-Hanefî, *Metnu’l-Akîdeti’l-Tahâviyye: Beyanu Akîdeti Ehl-i Sünne ve’l-Cemaa*, Daru İbn Hazm, Beyrut 1416/1995, s. 7.

³ Ancak buna rağmen günümüzde pek çok araştırmacı Ebû Cafer Tahâvî’yi selefle irtibatlandırmak suretiyle *el-Akîdetü’l-Tahâviyye* metnini ısrarla Ehl-i Hadis kelam düşüncesiyle ilişkilendirmeye çalışmaktadır. Tümüyle Sadruddin Ali İbn Ebi’l-İz ed-Dîmeşkî (792/1392)’nin Ehl-i Hadis çizgisindeki *Şerhu’l-Akîdeti’l-Tahâviyye* isimli şerhine dayanan bu yaklaşım, diğer *el-Akîde* şerhlerini gözardı etmesinden dolayı eksik ve bir o kadar da taraflı bir okuma biçimidir. Özellikle çağdaş Selefî-Arap çevrelere

el-Akîdetü 't-Tahâviyye ile Maturidî kelim geleneğinin bu uyumu aslında Ebû Hanîfe'ye isnat edilen itikadî fikirlerin Horasan ve Mâverâünnehir gibi doğu bölgeleriyle Şam ve Mısır gibi batı bölgelerine intikalinde ciddi bir farklılaşmaya maruz kalmadığının da delilidir. Her ne kadar Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *el-Fıkhu 'l-Ekber*, *el-Fıkhu 'l-Ebsat*, *el-Alim* ve *'l-Müteallim* gibi metinlerin Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinin aksine Mısır ve Şam gibi batı bölgelerinde izlerine rastlanmasa⁴ da Ebû Hanîfe'nin itikadî fikirlerinin özellikle bir kısım Hanefî isimler vasıtasıyla Tahâvî'ye kadar ulaştığı muhakkaktır⁵.

el-Akîdetü 't-Tahâviyye metni her ne kadar doğu Hanefî geleneğinin ürettiği zengin kelim birikiminin yanında oldukça sınırlı kalsa da Maturidilikle ciddi bir ayrışmanın olduğundan söz etmek mümkün görünmemektedir. Arada bir farklılık varsa bu, büyük oranda kapsam genişliği ve içerik yoğunluğundan kaynaklanan bir farklılıktır. Bu farklılığın nedeni ise Ebû Hanîfe'nin fikirlerinin doğu bölgesinde geliştirilmiş olmasıdır. *el-Akîde*'nin üretildiği Şam ve Mısır gibi bölgeler ise Ebû Hanîfe'nin itikadî fikirlerinin geliştirilmesi bir yana fikhî olarak Hanefîliğin bile çok az karşılık bulup yayıldığı bölgelerdir. Hanefîliğin bu bölgelerde etkili ve kalıcı şekilde yayılmasını görmek için Selçuklularla birlikte batıya yönelen Hanefî Türklerin göçlerini beklemek gerekecektir.

***el-Akîdetü 't-Tahâviyye* Şerhlerinin Ortaya Çıkışı**

V/XI. yy'da başlayıp sonraki asırlarda yoğunlaşarak artan Hanefîlerin doğudan batıya göçlerinin önemli sonuçları olmuştur. Bunlardan en önemlisi hiç şüphesiz Hanefî-Maturidî düşüncesinin artık hilafetin merkezi Bağdat ve daha batıda Şam ve Mısır bölgelerine nakli ile nüfuz alanını genişletmesi ve bu çerçevede yeni bir literatür üretmesidir. *el-Akîdetü 't-Tahâviyye* üzerine yazılan şerhler de işte bu dönemde yazılmış olup söz konusu bu sosyal-fikrî ortama büyük oranda ilişkilidir.

İbn Ebi'l-İz'in söz konusu şerhi ve bu şerh çizgisinde yoğun şekilde üretilmiş olan diğer bir kısım şerh, haşiye ve talikat türü eserler aracılığıyla sürekli dile getirilen bu iddianın akademik çevrelerce de hesabı verilmeden bir hakikat olarak kabul edildiği görülmektedir. Fakat kanaatimizce Tahâvî ve *el-Akîde*'yi bu surette selef ve bundan hareketle Ehl-i Hadis kelim düşüncesiyle ilişkilendirmenin, *el-Akîde*'nin bizatihi mensubu olduğu Hanefî düşüncesi bir yana metnin kendi içeriğiyle bile uyumlu olmadığını belirtmeliyiz.

⁴ Bölge Hanefîlerini yakından tanıyan İbn Ebi'l-Vefa el-Kureşî tabakatında Ebû Hanîfe'ye nispet edilen söz konusu eserlerin bu bölgede tedavülde olduğuna dair hiçbir ipucu vermemektedir. Aynı durum diğer Hanefî tabakat eserleri için de söz konusudur.

⁵ et-Tahâvî'nin hocaları arasında Ebû Bekre Bekkar b. Kuteybe (270/884), Ebû Cafer Ahmed b. Ebi İmran (280/893), Ebû Hâzim Abdilhamid b. Abdilaziz (292/905) gibi Ebû Hanîfe'nin fikirlerinin Şam ve Mısır bölgesinde yayılmasında önemli rol oynamış isimler bulunmaktadır. Ancak Ebû Cafer et-Tahâvî (321/933)—Ebû Cafer Ahmed b. Ebi İmran el-Bağdadî (280/893)—Ebû Abdillâh Muhammed b. Semaa el-Kûfî (233/848)—Ebû Yûsuf (182/798) ve Muhammed eş-Şeybânî (189/805) zinciri Ebû Hanîfe (150/767)'nin fikirlerinin bu bölgeye intikalinin en çok bilinen nakil yolu olarak görünmektedir. Şam ve Mısır bölgesinde Hanefîliğin oldukça sınırlı bir temsil imkanı elde etmesi ve *el-Akîdetü 't-Tahâviyye* dışında Hanefîlere ait herhangi bir itikadî metnin üretilmemiş olması, et-Tahâvî'den Ebû Hanîfe'ye uzanan isim zincirini daha da önemli kılmaktadır. Söz konusu isimlerin hoca-talebe ilişkisine dair bkz.: Ebû Abdillâh Hüseyin es-Saymerî, *Ahbaru Ebî Hanîfe ve Ashabihi*, B Alemu'l-Kutub, Beyrut 1405/1980, s. 161, 165, 168; Muhyiddin Abdülkadir İbn Ebi'l-Vefa el-Kureşî, *el-Cevahiru 'l-Mudiyye*, Thk.: Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Kahire 1413/1993, I/274, 337, III/168; Zeynuddin Kasım b. Kutluboğa, *Tâcu 't-Teracim*, Thk.: Muhammed Hayr Ramazan, Daru'l-Kalem, Dımaşk 1413/1992, s. 101, 241; Takiyuddin b. Abdülkadir et-Temîmî, *et-Tabakatu 's-Seniyye*, Thk.: Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Daru'r-Rifâi, Riyad 1403/1983, I/363; Muhammed Abdülhay el-Leknevî, *el-Fevâidu 'l-Behiyye*, Matbaatu's-Saade, Kahire 1324, s. 14, 32, 163, 170.

el-Akide metnine şerhlerin yazılmasında tetikleyici olduğunu düşündüğümüz en önemli neden Ebu'l-Muîn en-Nesefî (508/1114)'nin *Tabsıratu'l-Edille*'de *el-Akide*'ye yaptığı atıftır. Nesefî, Tahâvî'nin *el-Akide* metnine doğu bölgesindeki Hanefiler için oldukça önemli görülen Tekvîn sıfatı bağlamında değinmektedir. *Tabsıratu'l-Edille*'nin en kapsamlı bu bölümünde Nesefî, Tekvîn sıfatının Allah'ın zatıyla kaim ezeli bir sıfat olduğunu ve mükevvenenden de ayrı olduğunu dile getirir. Onun burada Tekvîn ile ilgili olarak değindiği bir başka husus, *el-Akide*'ye bu bağlamda atıfta bulunmasıdır. Söz konusu husus, Tekvîn'in ezeli olduğu fikrinin bir kısım muhasımlar tarafından selefe ait olmayan ve sonradan ortaya çıkmış bidat bir fikir olduğu iddiasıdır. İşte Nesefî, Tekvîn'in sonradan ortaya atılmış bir fikir olmadığını ve selefe dayandığını ispat için Tahâvî'nin *el-Akide* metnindeki şu sözlerini delil göstererek alıntılar: “Allah, mahlukatı yaratmadan önce de ezeli sıfatlarıyla kadîmdir. Onların yaratılmasıyla önceden Allah'ta olmayan herhangi bir sıfat meydana gelmiş değildir”⁶.

Nesefî'nin bu atfı, *el-Akide*'nin serüveni için bir dönüm noktası olmuştur. Onun Tahâvî'den aktardığı cümlelerden doğu Hanefilerinin Tekvîn sıfatından anladığı şeyi kastedip kastetmediği başta *el-Akide* şerhleri olmak üzere artık uzun bir süre tartışma konusu olacaktır. Hanefî-Maturidî çevreye mensup isimler Tahâvî'nin bu ifadeleriyle tam da Nesefî'nin anlamış olduğu şeyi kastettiğini savunurken, bir kısım Hanefilerle Tekvîn konusunda Maturidilere muhalif olan kitleler Tahâvî'nin ezeli ve müstakil bir Tekvîn sıfatını kastetmediğini öne süreceklerdir⁷.

Nesefî'nin *el-Akide*'den sadece Tekvîn bahsinde yaptığı bu nakil Tahâvî'yi Horasan-Mâverâünnehir Hanefî geleneğiyle ilişkilendirme için atılan ilk adım niteliğini taşımaktadır. Hem bu geleneğin dışında olması hem de kitleler tarafından selef ilmine vukufiyetiyle nitelenen Tahâvî'nin, Tekvîn meselesinde referans gösterilmesi, Doğru Hanefî kelam geleneği için önemli bir destek kazanımı anlamına gelmekteydi.

İşte Hanefî-Maturidî olan *el-Akide* şarihleri de Tahâvî'nin ifadelerini Nesefî'nin açıkladığı şekilde anlayıp yorumladılar. Bu şarihlerin hepsi, söz konusu ifadelerden Yüce Allah'ın zâtî ve fiilî tüm sıfatlarının ezeli olduğunu, tekvinin de bu sıfatlardan biri olarak ezeli ve mükevvenenden de ayrı olduğunu dile getirdiler. Şarihler, Nesefî'nin *el-Akide* metnine sadece tekvine dair yapmış olduğu atfı bu bahisle sınırlı tutmadılar. Nesefî, bir açıdan *el-Akide* metnini araçsal olarak kullanırken

⁶ Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed en-Nesefî, *Tabsıratu'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, Thk.: Hüseyin Atay, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay, Ankara 2003, I/467-468.

⁷ *el-Akîdetü't-Tahâviyye*'nin Maturidî mezhebine mensup şarihlerin tamamı Tahâvî'nin söz konusu ifadelerini tıpkı Nesefî'nin anladığı şekilde yorumlamışlardır. Aşağıda kendilerinden söz edilecek olan Ebû Hafs el-Gaznevî, Menkûbers en-Nâsirî ve Sirâcüddîn el-Hindî dışında Şerefuddîn eş-Şeybânî (629/1231), Cemâluddîn el-Konevî (770/1369), Hasan Kâfî el-Akkisârî (1024/1615), Şeyhzâde Abdürrahim b. Ali (1133/1720den sonra) de *el-Akide*'deki ifadeleri Nesefî gibi yorumlayan Maturidî şarihlerdendir. Tahâvî'nin bu ifadelerinin Tekvîn sıfatına delil sayılıp sayılmayacağı meselesi, sonraki dönemde de Osmanlı Maturidî kelam literatüründe uzun süre tartışılmaya devam etmiştir. İbnü'l-Hümâm (861/1457), İbn Kutluboğa (879/1474), İbn Ebî Şerîf (906/1500), Ali el-Kârî (1014/1606), Beyazizâde (1098/1687), Murtaza ez-Zebîdî (1205/1790), Abdülğani el-Meydânî (1298/1881) bu tartışmayı eserlerine yansıtın isimlerin başında gelmektedir.

el-Akîde'nin ilk şarihleri bununla yetinmeyip metni tümüyle Maturidilikle ilişkilendirerek yorumladılar. Böylece Tahâvî sadece Tekvîn sıfatında değil, kelimul-lahın niteliği, onun işitilemeyeceği, imanın özde tasdikten ibaret olduğu, imanda artma ve eksilmenin olmadığı, istisna yapılamayacağı, şakî ve saîdin durumunun değişebileceği ...vs türünden Hanefî-Maturidilerin savunduğu bütün fikirleri kabul edip bunlara *el-Akîde* metninde işaret eden bir isim konumuna getirilerek Maturidî kelim geleneğiyle ilişkilendirilmiştir.

Bu tebliğde, Türkistan ilim havzasında yetişmiş isimlerce yazılan *el-Akîdetü't-Tahâviyye* şerhlerinde Maturidî kelim geleneğinin izleri tespate çalışılacaktır.

Türkistanlı Alimlerin *el-Akîdetü't-Tahâviyye* Şerhlerinde Maturidiliğin İzleri

Türkistan ilim havzasına mensup *el-Akîde* şarihleri dört tane olup bunlar Ebû Hafs Ömer b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Gaznevî (6/12yy 2.yarısı), Necmuddin Ebû Şuca Menkûbers b. Yalınkılıç en-Nâsırî (652/1254), Şücâuddin Hibetullah b. Ahmed b. Muallâ et-Türkistânî (733/1331) ve Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. İshak el-Hindî (773/1372)'dir.

Bu alimlerden Ebû Hafs el-Gaznevî'ye ait olan şerh günümüze ulaşmamıştır. Ancak kendisinden çokça alıntı yapan Menkûbers en-Nâsırî sayesinde eserin içeriği ve yaklaşımı hakkında önemli bilgilere sahip olmaktadır.

Menkûbers en-Nâsırî'nin şerhi *en-Nûrul-Lâmî*' ve *l-Burhânu's-Sâtî*' adında olup *el-Akîde* şerhlerinin en kapsamlısıdır. Hanefî-Maturidî kelim geleneğinin önemli bir taşıyıcısı olduğu anlaşılan bu şerh, büyük oranda *Tabıratu'l-Edille*'ye dayanmaktadır. Hala yazma halde bulunan bu önemli eserin muhtelif kütüphanelerde nüshaları bulunmaktadır⁸.

Hibetullah et-Türkistânî'nin *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye* eseri ise neredeyse tümüyle en-Nâsırî'nin şerhine dayanmakta olup üslubu ve özellikle de muhalif mezheplerle tartışmadan kaçınmasıyla en-Nâsırî'den ayrılmaktadır. Bu şerh tahkik edilmiş olmakla birlikte neşre esas alınan nüsha eksiktir ve yeniden neşre ihtiyaç duymaktadır⁹.

Sirâcüddîn el-Hindî'ye ait *Şerhu Akîdeti'l-İmâmi't-Tahâvi* eseri de Hanefî-Maturidî kelim geleneğinin önemli bir temsilcisi olup özellikle Tekvîn bahsindeki açıklamalarıyla dikkat çekmektedir. Üslubu ve kısmen de tartışmadan uzak yaklaşımıyla Türkistânî şerhiyle benzeşen bu şerhin tahkikli neşri yapılmış olmakla birlikte yazma nüshalarına dair sorunlar yeni bir tahkiki gerekli kılmaktadır¹⁰.

⁸ Eserin yazma kayıtları için bkz.: Carl Brockelmann, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, Arp. Çev.: Abdülhalim en-Neccar, Daru'l-Maarif, Kahire 1968, III/264; Fuad Sezgin, *Tarihu't-Turasi'l-Arabî*, Arp. Çev.: Mahmud Fehmi Hicazi, Camiatu'l-İmam Muhammed, Riyad 1411/1991, I/3, s. 97.

⁹ Eserin yazma kayıtları için bkz. *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, III/265; *Tarihu't-Turasi'l-Arabî*, I/3, s. 97. Türkistânî şerhi Cadullah Bessam Salih, (Daru'n-Nur, Amman 1433/2012) tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. Ancak bu neşir bir tek nüshaya (Princeton Üniversitesi Ktp, Nadir Kitaplar Koleksiyonu, İslami El Yazmaları, Garrett 369 B) dayanmakta olup söz konusu nüsha da eksiktir.

¹⁰ Eserin yazma kayıtları için bkz. *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, III/265; *Tarihu't-Turasi'l-Arabî*, I/3, s. 97.

Ebû Hafs el-Gaznevî ve *el-Akîdetü 'l-Tahâviyye* şerhi

en-Nâsirî tarafından muhtasar olduğu belirtilen¹¹ Ebû Hafs el-Gaznevî'nin şerhi, hiçbir bibliyografik kaynaktan zikredilmemektedir. Bu eserden Menkûbers en-Nâsirî sayesinde haberdar olmaktadır. en-Nâsirî, *el-Akîde* metnini şerh ederken, neredeyse şerhe başladığı her cümlede atıfta bulunmaktadır. Onun nakillerden anlaşılacağı gibi, bu metinde, tümüyle Maturidî görüşleri esas alınmaktadır. Her ne kadar referans olarak kullandığı kaynaklardan söz etmese de, şerhin Hanefî-Maturidî kaynaklara dayalı olarak yapıldığı muhakkaktır. Yapılan nakillere göre Gaznevî'nin savunduğu fikirler onun şerhindeki Maturidî izleri açıkça ortaya koymaktadır.

Gaznevî'ye göre Yüce Allah, kulların onu nitelemesinden önce de bütün sıfatlarla muttasıf olup bu sıfatlarıyla kadîmdir¹². Allah'ı bu sıfatlardan soyutlamak bir noksanlık ifade ettiğinden, sıfatların hâdis olduğunu söylemek mümkün değildir¹³. Fiil sıfatlarının ezeli oluşunun mahlukatın da ezeli olmasını gerektirdiği iddiası, bir vehim olup halk, tekvîn, tahlîk, îcâd gibi bütün sıfatlar mahlukun değil Halik'in sıfatlarıdır. Mahlukat ise ancak Allah'ın yaratmasıyla meydana gelir¹⁴. Kulda iktisab kudreti mevcut olup tahlîk kudreti bulunmamaktadır. Yaratma Allah'a mahsustur. Kul ise ihtiyara sahiptir¹⁵. Kul, ahir ömründe işlediklerinden pişmanlık duyarak tevbe edip hayır ile ömrünü sona erdirebilir veya güzel ve hayırlı amellerini bazı sebeplerle heba ederek şer ile ömrünü sona erdirebilir¹⁶. İman, inanılması gereken şeyleri tasdik etmek olup sema ve yer ehlinin imanı eşittir¹⁷. Üstünlük ancak bu imanın vasıflarındaki farklılıktadır¹⁸.

Hanefî-Maturidî çevrelere mahsus bu görüşleri savunan Gaznevî'nin söz konusu şerhinin bu geleneğin bir temsilcisi olduğu ve Maturidî izleri taşıdığı açık şekilde görülmektedir. Gaznevî'nin şerhi Menkûbers en-Nâsirî dışında Hibetullah et-Türkistanî, Sirâcüddîn el-Hindî, Cemaluddîn el-Konevî, Şeyhzâde Abdürrahim b. Ali gibi diğer *el-Akîde* şarihleri tarafından da alıntılanmıştır. Ancak bu alıntıların büyük oranda en-Nâsirî şerhi üzerinden yapıldığı anlaşılmaktadır.

Menkûbers en-Nâsirî ve en-Nûru'l-Lâmi' ve 'l-Burhânu's-Sâti'

Menkûbers en-Nâsirî'nin *el-Akîde* şerhi özellikle Maturidî geleneği nakli açısından oldukça önemlidir. *el-Akîde*'yi Ebû Cafer et-Tahâvî'nin ifadeleri olarak değil de Ebû Hanîfe ve talebeleri Ebû Yûsuf ve Muhammed eş-Şeybânî'ye aitmiş gibi çoğul sigayla aktaran en-Nâsirî, metnin içeriğinin Ebû Hanîfe'ye isnadı hususunda herhangi bir şüphe taşımadığı kanaatindedir. en-Nâsirî'nin bu kanaati, metni Maturidî gelenekle ilişkilendirip şerh etmesinde etkili olmuştur. en-Nâsirî için Tahâvî'nin buradaki konumu ise *el-Akîde*'nin nakledicisi olmaktan öteye geçmemektedir.

Tümüyle Horasan-Mâverâunnehir bölgesindeki Hanefî geleneğe yaslanan en-Nâ-

¹¹ Necmuddin Menkûbers en-Nâsirî, *en-Nûru'l-Lâmi' ve 'l-Burhânu's-Sâti'*, Köprülü-Fazıl Ahmed Paşa 848/2, 49a.

¹² en-Nâsirî, *en-Nûru'l-Lâmi'*, 85a.

¹³ en-Nâsirî, *en-Nûru'l-Lâmi'*, 146a.

¹⁴ en-Nâsirî, *en-Nûru'l-Lâmi'*, 110b-111a.

¹⁵ en-Nâsirî, *en-Nûru'l-Lâmi'*, 125b-126a.

¹⁶ en-Nâsirî, *en-Nûru'l-Lâmi'*, 196b.

¹⁷ en-Nâsirî, *en-Nûru'l-Lâmi'*, 217b.

¹⁸ en-Nâsirî, *en-Nûru'l-Lâmi'*, 218a.

sırî, özellikle bu geleneğin imamı olarak tanımladığı Ebû Hafs el-Kebîr (216/831), Ebu'l-Kasım İshak b. Muhammed el-Hakim es-Semerkindî (342/953), Ebû Abdîr-rahman b. Ebi'l-Leys el-Buharî ile bu geleneğin reisi olarak nitelediği İmamı'l-Hüda Ebû Mansûr el-Mâturîdî (344/933) ve Ebu'l-Muîn en-Nesefî (508/1115) gibi alimlerin görüşlerine dayanacağını açık şekilde ifade etmektedir¹⁹. Eserinde sık sık Ebu'l-Alâ Saîd b. Muhammed el-Üstüvâî (432/1041)'nin *Kitabu'l-İtikâd*'ı ile Ebû Zeyd ed-Debûsî (430/1039)'nin *Tahdîdu Edilleti's-Şer'* (*Takvîmu'l-Edille*)'inden de alıntıda bulunan en-Nâsırî'nin, Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *el-Alim ve'l-Müteallim* ile *el-Fıkhu'l-Ekber*'in Ebû Mutî' el-Belhî rivayetini kullandığını da görmekteyiz.

Mâturîdî'den övgüyle bahseden ve ona onlarca kez atıfta bulunan en-Nâsırî, onun *Kitabu't-Tevhid*'inden haberdar olmakla birlikte²⁰ hiç alıntı yapmazken *Tevilât*'ını ise başvuracağı kaynakları arasında sayarak²¹ ismini birkaç kez zikredip alıntılarda bulunmaktadır²². Bu açıdan en-Nâsırî'nin diğer *el-Akîde* şarihlerinin tamamı gibi Mâturîdî'yi *Tevilât*'ı hariç kendi eserlerinden değil sonraki eserler üzerinden okuduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu bu eserlerin başında ise *en-Nûru'l-Lâmi*'e büyük oranda kaynaklık yapan *Tabsıratu'l-Edille* gelmektedir.

Şerhinde Maturidiliğin en önemli temsilcisi Ebu'l-Muîn en-Nesefî'ye oldukça yoğun şekilde atıfta bulunan en-Nâsırî, Hanefî-Maturidî geleneğin fikirlerini de çoğunlukla bu esere başvurarak açıklar. Bu yönüyle en-Nâsırî'nin *Tabsıratu'l-Edille*'sinin içeriğini temel tezleriyle birlikte bir bütün olarak batıya taşıdığını söyleyebiliriz.

en-Nâsırî, özellikle Nesefî tarafından doğu Hanefî kelim geleneğinin Ebû Hanîfe'den Mâturîdî'ye kadar uzanan silsilesini olduğu gibi aktarmasının²³ yanında, bu geleneğin ne surette Mâturîdî'nin ismi etrafında şekillendiğine dair de önemli ipuçları vermektedir. Mesela o, Ebû Hanîfe'den Mâturîdî'ye uzanan silsileyi övgü dolu sözlerle verirken bu silsilenin en önde geleni ve hatta bunlardan hiçbiri olmasa bile tek başına yeterli olan ismi olarak Ebû Mansûr el-Mâturîdî'yi öne çıkarır²⁴. Mâturîdî'nin Mutezîle'ye karşı etkin mücadelesinden dolayı Mutezîle'nin Ehl-i Sünnet'i onunla isimlendirdiğini, Akaid ve Usûl'de Ebû Hanîfe yolunun takipçilerini İmam Mâturîdî'ye nispet ettiklerini ve sırf onun faaliyetlerine duydukları öfkelerinden dolayı da onun takipçilerine “Maturidîler” dediklerini naklederek²⁵ söz konusu geleneğin Maturidîlik olarak isimlendirilmesinin arka planı hakkında önemli bir bilgi verir.

en-Nâsırî eserinde Maturidîlere ait bütün görüşlerin ateşli bir savunucusu pozisyonundadır. Hanefî-Maturidî geleneğe yöneltile eleştirilere cevaplar veren en-Nâsırî, muhalif görüşlerle yüzleşmekten çekinmeden meseleleri olabildiğine derinlemesine ele almaya çalışır. Ancak onun özellikle öne çıkarıp kapsamlı şekilde savunusunu

¹⁹ Necmuddin Menkûbers en-Nâsırî, *en-Nûru'l-Lâmi' vel-Burhânu's-Sâti'*, Köprülü-Fazıl Ahmed Paşa 848/2, vr. 18a.

²⁰ en-Nâsırî, *en-Nûru'l-Lâmi'*, 113a.

²¹ en-Nâsırî, *en-Nûru'l-Lâmi'*, vr. 18a.

²² en-Nâsırî, *en-Nûru'l-Lâmi'*, 18a, 72a, 113a, 160b.

²³ en-Nâsırî, *en-Nûru'l-Lâmi'*, 111b-113a; krş. *Tabsıra*, I/469-471.

²⁴ *en-Nûru'l-Lâmi'*, 113a-b. en-Nâsırî'nin buradaki ifadeleri aslında en-Nesefî'ye aittir. Krş. *Tabsıra*, I/471-472

²⁵ en-Nâsırî, *en-Nûru'l-Lâmi'*, 113a-b.

yaptığı mesele Tekvîn özelinde fiilî sıfatların ezeli olduğudur. Şerhin en kapsamlı olan bu bölümünde en-Nâsırî, büyük oranda *Tabsıratu 'l-Edille*'ye dayanarak Tekvîn sıfatını savunmakta ve başta Eşarîler tarafından olmak üzere bu konuda öne sürülen itirazlara kapsamlı şekilde cevap vermektedir. O, bu meseleyi o kadar önemsemektedir ki Ebû Hanife mezhebine mensubiyetin şartlarını sıralarken “zatî ve fiilî sıfatların her ikisinin de kıdemini kabul etme”yi de bunlar arasında saymaktadır²⁶. Bu açıklamasıyla en-Nâsırî, aslında Maturidilerin adeta itikadî kimliklerini tanımlayan tekvin sıfatının ezeliyeti fikrini, bütün Hanefilerin bir itikadı olarak sunmaktadır.

en-Nâsırî Tekvîn bahsi dışında iman ve imana müteallık tüm meselelerde de Maturidilere ait kabulleri savunmaktadır. İmanın dil ile ikrar ve kalple tasdik olduğu şeklindeki tanımında ikrarın ahkâmın icrası için gerekli olduğunu kabulü²⁷, imanda istisnayı reddetmesi²⁸, iman ve İslam'ın aynı olduğunu dile getirmesi²⁹, imanda artmanın olamayacağı³⁰, Yüce Allah'ın müminleri kafirler gibi ebedi olarak cehenneme koymasının hikmete aykırı olacağı³¹ gibi görüşleri klasik Maturidî kaynaklarda aktarılanlarla tamamen aynıdır. Zaten *en-Nûru 'l-Lâmi*'deki Maturidî vurgusu ve belirgin surette öne çıkan *Tabsıratu 'l-Edille*'nin kaynaklığı şerhdeki Maturidî izler hakkında yeterince kanıt vermektedir.

Maturidîliğin Bağdat ve daha batı bölgelerdeki önemli bir taşıyıcısı olan *en-Nûru 'l-Lâmi*', kendisinden sonra yazılan *el-Akîde* şerhlerinin neredeyse tümüne etkide bulunmuş ve onlara kaynaklık yapmış bir eser olup *el-Akîde* metninin Maturidî kelam geleneğiyle ilişkilendirilmesini sağlayan en önemli şerhdır.

Hibetullah et-Türkistanî ve Şerhu 'l-Akîdeti 't-Tahâviyye

Türkistanî'nin şerhi, neredeyse tümüyle en-Nâsırî şerhine yaslandığından büyük oranda onunla benzeşmektedir. Ancak buna rağmen Türkistanî, şerhinde en-Nâsırî'den söz etmeyip bir yerdeki açık atfı³² dışında ona referansta bulunmaz.

Bir Hanefî-Maturidî temsilcisi olduğu açık olan Türkistanî, gerek kullandığı kaynaklar gerekse de konulara yaklaşımıyla bunu göstermektedir. Şerhinde Maturidî'ye ondan fazla atıfta bulunan ve görüşlerini tercihe şayan bulan Türkistanî, bu atıflarında sadece bir kez *Tevîlât*'a değinirken³³ *Kitabu 't-Tevhid*'den ise hiç söz etmez. Maturidî'den nakillerini büyük oranda en-Nâsırî şerhi üzerinden yapan Türkistanî'nin, başvurduğu diğer kaynaklar ise Nâsırî'nin de kaynakları arasında yer alan Nesefî'nin *Tabsıratu 'l-Edille*, Ebu'l-Alâ Saîd el-Üstüvâî'nin *Kitabu 'l-İtikâd* ve Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin *Tahdîdu Edilleti 'ş-Şer'* (*Takvîmu 'l-Edille*) eserlerinden ibarettir.

Türkistanî, şerhinde Hanefî-Maturidî görüşleri açık şekilde savunmaktadır. O, başta Tekvîn olmak üzere Yüce Allah'ın bütün fiilî sıfatlarının zatî sıfatlar gibi ezeli

²⁶ en-Nâsırî, *en-Nûru 'l-Lâmi*, 115b.

²⁷ en-Nâsırî, *en-Nûru 'l-Lâmi*, 216b.

²⁸ en-Nâsırî, *en-Nûru 'l-Lâmi*, 206b vd, 221a.

²⁹ en-Nâsırî, *en-Nûru 'l-Lâmi*, 160b vd.

³⁰ en-Nâsırî, *en-Nûru 'l-Lâmi*, 218b.

³¹ en-Nâsırî, *en-Nûru 'l-Lâmi*, 223b.

³² Şücaüddin Hibetullah b. Ahmed b. Muallâ et-Türkistanî, *Şerhu 'l-Akîdeti 't-Tahâviyye*, Süleymaniye-Pertev Paşa 650, vr. 31b.

³³ et-Türkistanî, *Şerhu 'l-Akîdeti 't-Tahâviyye*, 13a.

olduğunu³⁴, fiilî sıfatın ezeli olmasına rağmen tesirinin sonradan ortaya çıkabileceğini³⁵, kulun şeriat gelmeden önce Allah'ı bilmekten sorumlu olduğunu ve bu sorumluluğu yerine getirmemenin vahyi terk etmek gibi sayıldığını³⁶, imanın aslında tasdikten ibaret olup³⁷, ikrarın ahkâmın icrası için gerektiğini³⁸, iman ve İslam'ın aynı³⁹, herkesin imanının ise eşit olduğunu⁴⁰, Yüce Allah'ın müminleri kafirler gibi ebedi olarak cehennemle cezalandırmasının hikmete aykırı olup⁴¹, Allah'ın her şeyi hikmetle meydana getirdiğini ve sefihlikten de uzak olduğunu⁴² savunmaktadır.

Gerek delillendirmeleri gerekse de yaklaşımı itibariyle klasik Maturidî söylemini olduğu gibi takip eden Türkistânî, özellikle üslup itibariyle Türkistanlı diğer *el-Akîde* şarihlerinden farklılaşmaktadır. Mesela diğer *el-Akîde* şerhleri ve genel olarak Maturidî kaynaklar özellikle Tekvîn ve imanla ilgili meselelerde Eşarî çevrelerle tartışmalara girerken Türkistânî, hiçbir surette Eşarîlerle tartışmaya girmediği gibi onları şerhinde asla zikretmemektedir⁴³.

en-Nâsırî şerhiyle önemli ölçüde benzeşen Türkistânî şerhini, en-Nâsırî'den ayrıran en önemli özellik söz konusu bu üsluptur. Kanaatimizce Hanefî-Maturidî kelimeler geleneğinin kabullerini dile getirmiş olmasına rağmen Türkistânî'ye sonraki Maturidî literatürde atıf yapılmamasının nedeni, onun neredeyse tümüyle en-Nâsırî şerhine yaslanmakla yetinmiş olması ve söz konusu esnek üslubudur.

Sirâcüddîn el-Hindî ve *Şerhu Akîdeti'l-İmâmi't-Tahâvî*

es-Sirâcü'l-Hindî lakabıyla tanınan Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. İshak el-Hindî'nin, *Şerhu Akîdeti'l-İmâmi't-Tahâvî* eseri de Hanefî-Maturidî geleneğinin içerisinde yer almakta olup Mısır bölgesinde Hanefileri himaye eden ve özellikle bölgede Hanefiliğin yayılmasına destek veren⁴⁴ Emir Seyfuddin Sırgatmış en-Nâsırî (759/1358)'ye ithaf edilmiştir⁴⁵.

Önceki *el-Akîde* şerhleri gibi çok az esere referansta bulunan Sirâcü'l-Hindî, şerhinde herhangi bir eserinden söz etmeksizin Ebû Mansûr el-Mâturîdî'ye sadece iki kez atıfta bulunmaktadır⁴⁶. Ebu'l-Muîn en-Nesefî'nin *Tabıratu'l-Edille*⁴⁷ ve Sirâcüddîn el-Ûşî (575/1179)'nin *el-Emâlî* kasidesinden⁴⁸ birer kez alıntıda bulunan el-Hindî, Fâhru'l-İslam el-Pezdevî (482/1089)'ye yaptığı atıfları⁴⁹ dışında Ebû

³⁴ et-Türkistânî, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, 17b.

³⁵ et-Türkistânî, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, 17b.

³⁶ et-Türkistânî, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, 11b-12a.

³⁷ et-Türkistânî, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, 47b, 48a.

³⁸ et-Türkistânî, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, 48a.

³⁹ et-Türkistânî, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, 31a.

⁴⁰ et-Türkistânî, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, 48b.

⁴¹ et-Türkistânî, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, 50b.

⁴² et-Türkistânî, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, 55b.

⁴³ et-Türkistânî, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, 16b-17a, 18b-19a.

⁴⁴ et-Temimî, *et-Tabakatu's-Seniyye*, IV/89.

⁴⁵ Ebû Hafs Sirâcuddin Ömer b. İshak el-Gaznevî el-Hindî, *Şerhu Akîdeti'l-İmâmi't-Tahâvî*, thk. Şeyh Hazim el-Keylani el-Hanefî-Muhammed Abdulkadir Nessar, Daratu'l-Karaz, Kahire 2009, s. 23-25.

⁴⁶ Sirâcüddin el-Hindî, *Şerhu Akîde*, s. 96 ve 119.

⁴⁷ Sirâcüddin el-Hindî, *Şerhu Akîde*, s. 51.

⁴⁸ Sirâcüddin el-Hindî, *Şerhu Akîde*, s. 80.

⁴⁹ Sirâcüddin el-Hindî, *Şerhu Akîde*, s. 27, 129.

Hanîfe'ye nispet edilen *el-Alim ve'l-Müteallim*'den de *Talimu'l-Müteallim*⁵⁰ ismiyle nakilde bulunur. Siracü'l-Hindî, Hanefî-Maturidî gelenek dışında ise Fahrüddin er-Râzî (606/1209)'den kendi görüşlerini teyid amacıyla alıntılar yapar⁵¹.

es-Siracü'l-Hindî, Hanefî-Maturidî geleneğe ait sınırlı sayıda kaynağa atıf yapsa da o, istinasız şekilde bu geleneğin fikirlerini savunmaktadır. Allah'ın zatî ve filî tüm sıfatlarının ezeli olduğu, Tekvîn'in de bu sıfatlar arasında yer aldığı⁵², Tekvîn ile mükevvenin ayrı şeyler olduğu⁵³ türünden Maturidîlerin şiddetle savunduğu fikirleri aynı surette dile getiren Siracü'l-Hindî'nin, Maturidîlere mahsus diğer pek çok görüşün de müdafii olduğunu görmekteyiz. Mesela o, marifetullahın kula vacip olup, bunun da yolunun akli istidlal olduğu⁵⁴, Allah'ın kelamının harf ve sesler cinsinden olmadığı⁵⁵, imanın hakikatte tasdikten ibaret olduğu⁵⁶, meleklerin ve insanların imanlarının asıl itibarıyla bir olup⁵⁷ artma ve eksilmenin olamayacağı⁵⁸, iman ehlinin kafirler gibi cehennemde ebedi kalmamasının hikmetin bir gereği olduğu⁵⁹, Yüce Allah'ın kulları güçlerini aşan bir şeyle mükellef kılmasının caiz olmadığı⁶⁰ türünden Hanefî-Maturidîlere mahsus görüşleri şerhinde savunmaktadır.

Onun özellikle Tekvîn sıfatına dair zikrettiği bir husus oldukça dikkat çekicidir. Siracü'l-Hindî, diğer *el-Akîde* şerhlerinin hiçbirinde metin kısmında yer almayan "mükevven ancak Allah'ın Tekvîn sıfatıyla olur. Tekvîn de güzel mi güzel olur"⁶¹ şeklindeki cümleyi sanki *el-Akîde*'de yer alıyormuş gibi aktararak Maturidî düşünceye uygun şekilde şerh eder⁶². Aslında *el-Akîde* metninde yer almayan bu ifadenin Siracü'l-Hindî tarafından Tahâvî'ye aitmiş gibi gösterilip şerh edilmesi onun *el-Akîde* metnine müdahalede bulunduğu anlamına gelmektedir. Bu eklemenin Hanefî-Maturidîlerin çok fazla önemsedikleri Tekvîn bahsinde yapılmış olması ise oldukça anlamlıdır. Anlaşılan o ki Siracü'l-Hindî, *el-Akîde*'nin, tekvine ima yoluyla işaret eden ifadeleriyle yetinmemiş ve metne, açıktan Tekvîn'i savunan ifadeler eklemek suretiyle *el-Akîde*'yi doğrudan metin olarak Hanefî-Maturidî geleneğiyle ilişkilendirmiştir. Bu ise aslında *el-Akîde* metninin Maturidî kabullere delil olduğu iddiasını temellendirmeyi amaçlayan bu şerh literatürünün, şerh boyutunu aşarak metne müdahaleye dönüştüğünün bir kanıtı olarak değerlendirilebilir.

⁵⁰ Sirâcüddin el-Hindî, *Şerhu Akîde*, s. 119, 122.

⁵¹ Sirâcüddin el-Hindî, *Şerhu Akîde*, s. 120, 164.

⁵² Sirâcüddin el-Hindî, *Şerhu Akîde*, s. 103.

⁵³ Sirâcüddin el-Hindî, *Şerhu Akîde*, s. 103.

⁵⁴ Sirâcüddin el-Hindî, *Şerhu Akîde*, s. 35, 37-38.

⁵⁵ Sirâcüddin el-Hindî, *Şerhu Akîde*, s. 75.

⁵⁶ Sirâcüddin el-Hindî, *Şerhu Akîde*, s. 119.

⁵⁷ Sirâcüddin el-Hindî, *Şerhu Akîde*, s. 122.

⁵⁸ Sirâcüddin el-Hindî, *Şerhu Akîde*, s. 122-123.

⁵⁹ Sirâcüddin el-Hindî, *Şerhu Akîde*, s. 126.

⁶⁰ Sirâcüddin el-Hindî, *Şerhu Akîde*, s. 145.

⁶¹ "ve lâ yekûnul-mükevvenu illâ bi tekvînihi ve't-tekvînu lâ yekûnu illâ hasenen cemîlen" (Sirâcüddin el-Hindî, *Şerhu Akîde*, s. 103).

⁶² Sirâcüddin el-Hindî, *Şerhu Akîde*, s. 103. Söz konusu cümle tahkikli nüsha dışında Süleymaniye-Mihrişah Sultan 294/1, 37a-38a, Köprülü-Mehmed Asım Bey 243/1, 28a-29a, Köprülü-Mehmed Asım Bey 244/4, 69b-70a, Amasya Beyazıt İl Halk Ktp. 565/1, vr.30a-31a nüshalarında da yer almaktadır.

Sonuç

el-Akîde şerhleri, başta Tekvîn olmak üzere Maturidilerin bütün kelimâ görüşlerinin *Akîdetü't-Tahâviyye* tarafından dile getirildiği iddiasını ispata yönelik bir literatür olup temelde Ebû Hanîfe'nin itikadî fikirlerinin Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin ismi etrafında şekillenen kelimâ gelenek tarafından temsil edildiğini savunmaktadır. Genelde *el-Akîde* metniyle Maturidî yorumu tümüyle özdeş kılmayı ve bu suretle tüm Hanefîleri itikadî olarak Maturidî yorum etrafında toplamayı amaçlayan şerhlerin, büyük oranda bunu başardığını ve Maturidiliğin nüfuz alanının genişlemesine katkıda bulduklarını söyleyebiliriz.

Türkistan ilim havzasına mensup isimlerce yazılan *el-Akîde* şerhleri de Maturidî kelimâ geleneğinin bir ürünü olup bu geleneğin itikadî kabulleri dikkate alınarak kaleme alınmışlardır. Şerhlerde İmam Mâturîdî bir otorite olarak görülüp görüşlerine de sıklıkla referansta bulunulmasına rağmen bu referanslar kısmen *Tevîlât*'tan ama çoğunlukla da Nesefî'nin *Tabîratu'l-Edille*'si üzerinden yapılmıştır. Bu özelliğiyle şerhlerin Ebû Mansûr el-Mâturîdî'yi büyük oranda sonraki kaynaklar üzerinden okuduğunu ve alıntıldığını söyleyebiliriz.

Farklı düzeylerde yansıması olsa da Türkistan ilim havzasına mensup isimlerce yazılan şerhlerin tümü Hanefî-Maturidî olup kaynak, yaklaşım ve konuları ele alışları itibarıyla büyük oranda birbirleriyle benzeşmektedirler. Ancak kanaatimizce bu alimler tarafından yazılmış olan şerhler içerisinde Menkûbers en-Nâsırî'nin *en-Nûru'l-Lâmi*' ve *l-Burhânu's-Satî*'i gerek kapsamlı içeriği gerekse de sonraki kelimâ literatürüne tesiri itibarıyla diğer şerhlerden daha fazla etkili olmuştur. Söz konusu şerhin yazıldığı dönemden itibaren diğer *el-Akîde* şerhleri ve diğer pek çok Maturidî kelimâ eserlerinde izinin sürülebilmesi bunun açık kanıtıdır.

el-Akîdetü't-Tahâviyye şerhlerinin içeriğindeki tartışma konularının, Osmanlı dönemi kelimâ metinlerde de sürdürülmüş olması şerhlerin büyük oranda Osmanlı ilim muhitinde karşılık bulduğunu göstermektedir. Bu yönüyle 12-14. yy'da yazılmış olan bu *el-Akîde* şerhleri, Türkistan bölgesindeki Hanefî-Maturidî kelimâ geleneğinin batıya aktarılması dışında Osmanlı kelimâ geleneğine kaynaklık yapmış olmaları yönüyle de önemli bir literatürdür. Bu literatür, Türkistan ve Anadolu ilim havzaları arasındaki ilişki kanallarından birisini oluşturması bakımından da ayrıca önemlidir.